

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.39>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Марцеляк О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0001-6686-0255*

Марцеляк О.В. Конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні (загальнотеоретична характеристика).

Вказується, забезпечення прав військовослужбовців в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України є одним із першочергових завдань вітчизняного державотворення. Однак аналіз сучасного стану правового регулювання у цій сфері засвідчує наявність системних проблем, які охоплюють широке коло питань – від порядку призову та проходження військової служби до матеріального забезпечення, фінансового стимулювання та соціальних гарантій військовослужбовців. Зазначене обумовлює актуальність і практичну значущість наукового осмислення цієї проблематики. Відправною точкою такого дослідження має стати характеристика конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні як комплексного інституту, покликаного охопити всі аспекти реалізації, охорони та захисту прав осіб, які проходять військову службу.

Відзначено, Україна як країна, яка стоїть на шляху побудови демократичної, правової, соціальної держава, має своїм завданням не тільки конституційно проголосити демократичні цінності, пов'язані з визнанням людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю, а й виробити практичні інструменти реалізації цього конституційного припису, тобто визначити конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини. В умовах російської агресії особливої актуалізації отримує питання забезпечення прав і свобод окремих соціальних груп таких як внутрішньо переміщені особи, біженці, діти, люди похилого віку і, безумовно, військовослужбовці.

В статті на загальнотеоретичному рівні характеризується поняття конституційно-правового механізму забезпечення прав військових, розглядаються його риси, інституційна і правова складові гарантування прав військовослужбовців, аналізується зріз механізму через реалізацію, охорону і захист їх прав. Робиться висновок, що процес забезпечення прав військовослужбовців в Україні являє собою діяльність правозахисного характеру, яка здійснюється вітчизняними органами державної влади, місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, в рамках приписів національного законодавства, яке визначає комплекс гарантій, спрямованих на створення умов з реалізації військовими своїх прав, недопущенню їх порушень, на поновлення прав, що порушені протиправними діями органів публічної влади та інших суб'єктів правовідносин, а також на притягнення до відповідальності осіб, що вчинила порушення прав військових. Сам конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні – це визначена Конституцією і законами України динамічна, взаємоузгоджена та взаємопов'язана система гарантій, спрямована на правомірну реалізацію, охорону, а в необхідних випадках і захист прав військовослужбовців.

Ключові слова: Конституція України, права людини, реалізація, охорона, захист прав людини, військовослужбовці, захист прав військових, конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини.

Martseliak O.V. Constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of military personnel in Ukraine (general theoretical characteristics).

It is indicated that ensuring the rights of servicemen in the conditions of armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is one of the priority tasks of national state-building. However, an analysis of the current state of legal regulation in this area indicates the presence of systemic problems that cover a wide range of issues – from the procedure for conscription and military service to material support, financial incentives and social guarantees of servicemen. This determines the relevance and practical significance of the scientific understanding of this issue. The starting point of such a study should be the characterization of the constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of servicemen in Ukraine as a comprehensive institution designed to cover all aspects of the implementation, protection and defense of the rights of persons undergoing military service.

Ukraine, as a country on the path to building a democratic, legal, social state, has the task not only to constitutionally proclaim democratic values associated with the recognition of a person, his rights and freedoms as the highest social value, but also to develop practical tools for implementing this constitutional prescription, that is, to determine the constitutional and legal mechanism for ensuring human rights. In the context of Russian aggression, the issue of ensuring the rights and freedoms of certain social groups, such as internally displaced persons, refugees, children, the elderly, and, of course, military personnel, is becoming particularly relevant.

The article characterizes the concept of a constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of military personnel at a general theoretical level, examines its features, institutional and legal components of guaranteeing the rights of military personnel, and analyzes a cross-section of the mechanism through the implementation, protection, and defense of their rights. It is concluded that the process of ensuring the rights of military personnel in Ukraine is a human rights activity carried out by domestic state authorities, local self-government, and civil society institutions within the framework of the provisions of national legislation, which defines a set of guarantees aimed at creating conditions for the military to exercise their rights, preventing their violations by legal entities, restoring rights violated by unlawful actions of public authorities and other legal entities, as well as holding accountable persons who have violated the rights of military personnel. The constitutional and legal mechanism for ensuring the rights of military personnel in Ukraine is a dynamic, mutually agreed and interconnected system of guarantees defined by the Constitution and laws of Ukraine, aimed at the lawful implementation, protection, and, in necessary cases, defense of the rights of military personnel.

Key words: Constitution of Ukraine, human rights, implementation, protection, protection of human rights, military personnel, protection of the rights of military personnel, constitutional and legal mechanism for ensuring human rights.

Постановка проблеми. Захист прав військовослужбовців в умовах війни з російським агресором має виступати одним з пріоритетних векторів вітчизняного державотворення. Натомість існуючі в Україні реалії щодо забезпечення прав військовослужбовців приводять до висновку, що тут має місце цілий ряд проблем, починаючи з призову самих військовослужбовців, їх служби в рядах ЗСУ, матеріального та фінансового забезпечення, соціальних гарантій тощо. Звідси існує гостра необхідність дослідження цієї проблеми. При цьому, передусім, має бути охарактеризований конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні, як такий, що комплексно має охоплювати всі складові у сфері реалізації, охорони та захисту прав військових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, питання розуміння сутності конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні залишалося поза фокусом належної уваги вітчизняних науковців-правників. Окремі аспекти цієї проблематики були предметом аналізу В. Павленка, О. Сидорчука, Д. Соколова, С. Корольова, М. Кравченка, П. Машіки, Л. Цюкала та інших. Втім, навіть з урахуванням наукового опрацювання ними деяких проблем у сфері захисту прав військових, комплексно це питання залишається малодослідженим. Вочевидь, такий стан справ актуалізує дослідження цієї проблематики.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті загальнотеоретичну характеристику сучасного конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні, як такого, що в умовах війни з російським агресором викликає науковий інтерес і потребує подальшого втілення у практиці вітчизняного державотворення.

Основні результати дослідження. В демократичній, правовій державі забезпечення прав людини виступає наріжним каменем державотворення, серцевиною правотворення і невід'ємною частиною розвитку правової системи країни. В цьому процесі задіяна перш за все держава, яка внаслідок функціонального призначення бере на себе регулювання процесів, що відбуваються в країні, суспільстві, визначає основні вектори їх розвитку, створює необхідні умови для цього. Цим держава не тільки закріплює й розвиває передові демократичні цінності, а й створює умови для визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю, що виступає пріоритетом в будь-якій демократичній країні. В цьому аспекті держава забезпечує напрацювання і функціонування відповідної правової бази, яка визначає правовий статус людини і громадянина через закріплення на рівні Конституції та інших законів їх прав і свобод, гарантій цих прав і свобод, чітко окреслює правові засади діяльності органів публічної влади, у межах яких вони мають діяти з тим, щоб не порушувалися права людини, тобто держава на законодавчому рівні чітко визначає конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини. Цим в країні створюються всі необхідні умови для її подальшої розбудови як демократичної, правової, соціальної держави, виробляється практичний інструмент регулювання відповідних суспільних відносин у трикутнику «держава-суспільство-людина».

В той же час, досвід національного державотворення свідчить, що наявність однієї нормативної бази у сфері прав людини, якою б демократичною і такою, що відповідає міжнародним стандартам, вона не була, не гарантує її ефективної реалізації на практиці.

Вітчизняними законодавцями, главою держави, виконавчою гілкою влади неодноразова приймалися передові демократичні нормативні акти у сфері прав людини, проте не завжди на практиці вони знаходили своє належне втілення. Для практичного забезпечення прав людини важливо не тільки прийняти нормативний акт, але й передбачити механізм реалізації його положень, щоб його виконання підкріплювалося системою реальних конституційно-правових гарантій. Це має ключове значення практичного забезпечення правових приписів у сфері прав людини, без цього не можливе формування й зміцнення справжньої демократії в країні, а також є неможливою розбудова правової держави.

Тому коли ми говоримо про конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні важливо чітко визначити всі його складові, усвідомити як загальне поняття «механізм» так і «конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини».

Щодо першого поняття, то в науковій і енциклопедичній літературі його визначають по-різному. Зокрема, в Українській радянській енциклопедії зазначається, що механізм (від грецького – знаряддя, пристрій) – 1) пристрій (сукупність рухомо з'єднаних між собою ланок), що передає або перетворює (відтворює) рух; 2) сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ, наприклад, механізм хімічної реакції, механізм випромінювання [1, с. 485]. В інших джерелах, окрім вищезгаданої характеристики, сказано, що механізм – це внутрішня будова, система чого-небудь чи що це внутрішня будова, система чого-небудь, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [2, с. 48].

Виходячи з такого розуміння правової природи «механізму» в такому ж аспекті дається поняття механізму держави як внутрішньо врегульованої системи державних органів, через які пануючий клас здійснює державну владу, забезпечує своє політичне, економічне та ідеологічне панування [1, с. 485]; система всіх державних організацій (органів, підприємств, установ), які здійснюють її завдання і реалізують державні функції [3, с. 188]; цілісна, ієрархічна, реально працююча система державних органів, підприємств, установ, завдяки якій реалізуються задачі і функції держави [4, с. 174]. Чи визначається поняття механізму правового регулювання як органічної сукупності всіх юридичних засобів і форм переведення нормативності права в упоряднення суспільних відносин, переведення «належного в реальне» [5, с. 68]; процес переведення нормативного права в упоряднені суспільні відносини, що здійснюється завдяки системі правових засобів і форм з метою задоволення публічних і приватних інтересів, забезпечення правопорядку [4, с. 175]. Або ж трактується механізм забезпечення прав людини і громадянина – це динамічний взаємозв'язок норм та інститутів конституційного права, які характеризують формальний і матеріальний зміст прав людини в їх взаємодії, а також встановлюють базові принципи організації та функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування в частині сприяння реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина, визначених конституцією та імplementованими в систему національного законодавства нормами міжнародного права; єдина система взаємодіючих правових за-

собів, з допомогою яких держава здійснює юридичний вплив на правовідносини між суб'єктами права з метою визнання, дотримання та реалізації основних прав людини і громадянина [2, с. 49]; закріплена в Конституції та законах України, взята в єдності, внутрішньо врегульована і струнка система правових гарантій і органів, діяльність яких спрямована на забезпечення основних прав і свобод громадян України [6, с. 19]; система засобів і чинників, за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод особи та їх охорона відповідними зобов'язаними суб'єктами державної влади, а у разі порушення – їх захист та відновлення [7].

Таке бачення сутності механізму приводить нас до висновку, що ознаками національного конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні є:

його структурована система, що складається із тісно пов'язаних між собою елементів, ланок (правових форм, засобів, заходів тощо), які забезпечують результативний вплив на суспільні відносини і забезпечують ефективність забезпечення прав військових. Взагалі, будь-який механізм – це високоорганізована, цілісна, єдина система, яка має свою структуру, тобто внутрішню конструкцію;

цілісна система – конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців характеризується єдністю елементів, що знаходяться в певних зв'язках і відносинах між собою, характеризують сутність об'єкта як ціле і відносно незалежне зовні явище, яке побудоване на єдиних засадах, принципах функціонування елементів, має єдині задачі і цілі діяльності, які, в цілому, можна окреслити як задоволення інтересів суспільства і держави у забезпеченні прав людини і цим самим згарантування правозаконності і правопорядку у суспільстві і державі;

легітимність – урегульованість на конституційному та законодавчому рівні. При цьому мається на увазі не тільки, що в самій конституції мають міститися права військовослужбовців та положення щодо їх захисту. Важливо, щоб характер такого правового регулювання в першу чергу спирався на демократичні принципи конституціоналізму, в яких закладені: по-перше, реальне верховенство Конституції України по відношенню до законів та інших нормативно-правових актів; норми Конституції України виступають нормами прямої дії; по-друге, діяльність всіх державно-політичних інституцій повинна відповідати нормам Основного Закону України. Це означає, що всі форми, методи, механізми діяльності держави, її органів повинні бути легітимізовані Конституцією України, чітко і жорстко обмежена регламентація примусових повноважень держави по відношенню до громадян України; по-третє, функціонування конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців, який має своїм завданням ефективно забезпечити права і свободи як кожного окремого громадянина України, так і кожного військового від усіляких зловживань зі сторони носіїв влади і інших суб'єктів правовідносин. Також законодавча база у цій сфері має ґрунтуватися на засадах визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, верховенства права і т. ін. Що у свою чергу означає, що діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, юридичних і фізичних осіб повинні відповідати положенням Основного Закону держави і не допускається з їх боку будь-які зловживання у сфері прав людини;

динамічний характер – перебуває в динамічному розвитку завдяки використанню постійно відповідаючих духу часу правових форм, засобів і заходів забезпечення прав військовослужбовців;

взаємоузгоджений та взаємопов'язаний характер – незважаючи на те, що кожний з елементів механізму забезпечення прав військовослужбовців має свою природу і призначення, в той же час всі елементи взаємопов'язані і функціонують взаємоузгоджено;

національний конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців представляє собою процес, який складається із стадій, яким відповідають відповідні форми, засоби, заходи дій. Це пов'язано з усвідомленням того, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери прав людини.

Сам процес забезпечення прав військовослужбовців – це діяльність правозахисного характеру, що ґрунтується на праві і ведеться відповідними компетентними інституціями, а також комплекс заходів, засобів, що необхідні для створення умов по реалізації військовими своїх прав, недопущенню їх порушень з боку суб'єктів правовідносин, які спрямовані на поновлення прав, що порушені протиправними діями органів державної влади, місцевого самоврядування та інших суб'єктів правовідносин, а також на притягнення до відповідальності осіб, що вчинила порушення прав військових.

Така діяльність характеризується втіленням нормативних приписів щодо прав військовослужбовців в живу тканину правовідносин, у суспільне і державне життя, включає створення умов по недопущенню їх порушень з боку владосуб'єктів. Вона вимагає вироблення відповідної правоохоронної політики, втілення в життя різноманітних державних програм, які б поліпшували ситуацію в сфері прав військових та відповідної діяльності держави позитивного характеру, яка є спрямованою на втілення в практику визначених законодавством стандартів прав людини, роботи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб щодо забезпечення прав військовослужбовців.

Узагальнюючи можемо констатувати, що конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців являє собою розвинену систему гарантій їх прав. Як зазначається у юридичній літературі: «...якщо права – це певні блага, то гарантії – засоби забезпечення цих благ. Права людини, не підкріплені засобами їхньої реалізації та захисту, припиняють бути правами, перетворюючись у декларації. Так, гарантії забезпечують перехід задекларованої змоги володіти правом до реального користування ним» [8, с. 184].

Під гарантіями прав людини в науковій літературі розуміють: 1) умови, за яких всебічно реалізуються права і свободи особи; 2) система засобів, за допомогою яких забезпечується охорона прав і свобод особи» [9, с. 134]; передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суспільних відносин; сутність умов і засобів, які забезпечують фактичну реалізацію і повну охорону прав і свобод людини [6, с. 19-20]; юридичні засоби забезпечення повного, неухильного і безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих протиправних посягань і їх захисту від будь-яких незаконних порушень [10, с. 232]; умови і засоби, які створює і надає держава своїм громадянам для здійснення ними своїх прав; порядок діяльності державних органів і установ, громадських організацій, що спрямована на попередження і прискання посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення винних за їх порушення до відповідальності [6, с. 20]; умови та засоби, що забезпечують можливість користуватися правами, які встановлені в конституції і законах держави» [11, с. 288]; суть вираження соціальної відповідальності держави, обов'язків її органів і посадових осіб створювати всі необхідні умови для реалізації громадянами своїх прав і свобод і надання особі надійного інструментарію їх охорони і захисту; створення таких правових інститутів, які юридичними засобами забезпечували б можливість реалізації прав і виконання обов'язків, а також закріплювали б і охороняли права громадян від порушень зі сторони окремих посадових осіб, державних органів та громадян [6, с. 20]; система норм, принципів, засобів, що разом забезпечують реалізацію та захист прав людини [8, с. 184]; система взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов'язків [6, с. 20]; своєрідний зовнішній механізм обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності в усіх сферах людського буття [12, с. 83].

Відзначимо, що гарантії прав і свобод людини і громадянина можна класифікувати на загальні та юридичні. До числа перших відносяться економічні, соціальні, політичні (ідеологічні), які в цілому відіграють важливу роль у гарантуванні прав людини, виходячи з соціально-економічного ладу суспільства, фінансових ресурсів держави, рівня соціального захисту населення, політичної системи, суспільної свідомості членів суспільства, рівня культури в державі тощо. Найдосконаліший конституційно-правовий механізм забезпечення прав людини буде неефективним в умовах політичної і економічної нестабільності, соціальної, релігійної чи національної конфронтації. Для належного гарантування прав людини насамперед має бути стабільність в державі і суспільстві, їх розвиток на демократичних засадах. Процеси державотворення мають характеризуватися гуманністю і відповідати приписам Основного Закону, де людина і її права визнаються найвищою соціальною цінністю. Державне будівництво має ґрунтуватися моральністю, де панують ідеї рівності, гуманізму, справедливості. Сама держава, виходячи з економічних, соціальних, політичних (ідеологічних) факторів повинна являти собою інституцію, яка зобов'язується своєю діяльністю утверджувати і забезпечувати права людини.

Іншим різновидом гарантій прав людини виступають юридичні (правові) гарантії прав і свобод людини і громадянина, які вчені розглядають у багатьох аспектах, а саме як: а) норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, який має сприяти реалізації законів; б) специфічний правовий засіб забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини та гро-

мадянина; в) Конституція України створює широку юридичну основу для активізації діяльності по забезпеченню юридичних гарантій прав людини та громадянина; г) Конституція України є гарантом прав громадянина, оскільки вона гарантує кожній людині широке коло політичних, соціальних та економічних прав і свобод, тобто до юридичних гарантій прав та свобод людини і громадянина належать норми-принципи Конституції України та інших законів, які містять гарантії або є гарантіями; г) до юридичних гарантій слід відносити також юридичні обов'язки та юридичну відповідальність [13, с. 39-41].

При цьому конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні включає гарантії, які визначають:

– правову основу забезпечення прав військових – вітчизняне законодавство, яке створює належні юридичні можливості, за допомогою яких здійснюється закріплення загальних, формально визначених правил поведінки, що покликані гарантувати права військовослужбовців, єдиний порядок та стабільність регулювання суспільних відносин у цій сфері;

– інституційну основу – система відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших інститутів держави та інституцій громадянського суспільства, які завдяки своїм повноваженням забезпечують реалізацію, охорону і захист прав військовослужбовців.

Правову складову конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців становлять гарантії, закріплені в Конституції України, міжнародних договорах України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, законах України («Про військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про військового омбудсмена», «Про національну безпеку України», «Про правовий режим воєнного стану» тощо), а також прийнятих відповідно до них інших нормативно-правових актах, які визначають систему загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, які спрямовані на забезпечення прав військових. За допомогою цих гарантій здійснюється визнання на нормативному рівні загальних, формально визначених правил поведінки різних суб'єктів правовідносин, які покликані забезпечити єдиний порядок та стабільність регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення прав військових. Саме ця складова дає механізму правове життя, окреслюючи і наділяючи його відповідними юридичними формами.

Інституційний зріз конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні включає таку систему органів державної влади, місцевого самоврядування, інших інститутів держави та інституцій громадянського суспільства, діяльність яких охоплює сферу прав людини. Вона являє собою велике багатоманіття органів публічної влади та інституцій громадянського суспільства, які здійснюють забезпечення прав і свобод людини і громадянина, з різним правовим статусом, місцем в системі органів публічної влади, неоднаковими повноваженнями у цій сфері і т. ін. Визначення таких суб'єктів є надзвичайно важливим з точки зору забезпечення дієвості та ефективності їх правозахисної діяльності, дотримання прав військових, досягнення мети зазначеної діяльності та виконання основних завдань, а також для правильного розуміння та визначення їх ролі і місця в механізмі забезпечення прав військовослужбовців, удосконалення конституційно-правового статусу, юридичного закріплення їхньої компетенції, вибору ними правильних та раціональних форм і методів у сфері як вироблення загальної правозахисної політики, так і конкретно форм і способів забезпечення прав військових, підготовки відповідних фахівців в цій сфері тощо.

В цілому законодавством України встановлюються наступні органи публічної влади, діяльність яких спрямована на забезпечення прав військовослужбовців:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади;
- суди;
- Конституційний Суд України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- військовий омбудсман;
- правоохоронні органи: органи прокуратури, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України;

- органи влади Автономної Республіки Крим;
- органи місцевого самоврядування тощо.

Окрім цього не слід залишати поза увагою інститути громадянського суспільства та міжнародні правозахисні інституції, внесок яких у забезпечення прав військових по-справжньому є безцінним, а роль у цій сфері інколи більша аніж органів державної влади.

Узагальнимо, що структура сучасного конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців в Україні, яка включає в себе нормативну та інституційну складові, сьогодні багато в чому обумовлена умовами війни в Україні. Це визначає як необхідність запровадження нових інституцій, основним завданням яких виступає захист прав людини, в тому числі й військових, так і удосконалення правового статусу вже існуючих інститутів.

Виходячи з існуючих в науковій юридичній літературі підходів можемо констатувати, що діяльність названих інституцій щодо забезпечення прав військовослужбовців розуміється як система загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, яка спрямована на правомірну реалізацію, охорону, а в необхідних випадках – і захист. Так, А. Олійник та В. Заяць вважають, що забезпечення прав громадян включає в себе: а) створення умов, що сприяють реалізації прав; б) охорону прав від порушень зі сторони кого б то не було; в) процес їх реалізації і захист даних прав від уже здійсненого реального їх порушення; г) відновлення порушених прав на всіх стадіях правореалізуючого процесу. Цю точку зору підтримує О. Червякова, яка пише: «Під забезпеченням основних прав розуміють, з одного боку, систему їх гарантій, а з другого – діяльність органів держави по створенню умов для реалізації прав громадян, їх охорони, захисту і відновлення порушеного права» [6, с. 27].

Аналізуючи процес забезпечення прав людини з точки зору правового механізму, Г. Шмельова вказує, що це є система ефективних юридичних засобів реалізації, охорони і захисту прав людини, і називає наступні елементи цього механізму: 1) національне законодавство, що є основою усього цього механізму; 2) юридичні процедури реалізації прав людини; 3) юридичні засоби охорони прав людини; 4) юридичні засоби захисту прав людини [14, с. 50-51]. Аналогічний підхід до поняття забезпечення прав людини у О. Святоцького [15].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців включає в себе закріплені в Конституції та законах України права і свободи військових, а також їх гарантії, конституційно-правові процедури реалізації цих прав і свобод, конституційно-правові засоби охорони і захисту прав і свобод військових.

Основоположним елементом конституційно-правового механізму забезпечення прав військовослужбовців є національне законодавство. Мається на увазі закріплення в Конституції та інших правових актах України прав і свобод військових та їх гарантій. Цей елемент відіграє провідну роль в цьому механізмі, оскільки, щоб перетворитися з можливості у реальність, права військових повинні бути опосередковані правом, піднесені до рангу юридичних, конституційних прав і свобод.

В цьому аспекті важливо проаналізувати конституційні приписи з точки зору їх можливості забезпечення прав і свобод військовослужбовців. Безумовно, що права військових витікають із закріплених в Конституції України прав і свобод людини і громадянина, які в умовах демократичного розвитку України набули ґрунтовнішого матеріального змісту, стали більше відповідати міжнародним стандартам в галузі прав людини, оскільки в Основному Законі України 1996 року знайшли втілення міжнародно-правові стандарти прав людини, які закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних актах.

В Конституції України істотно деталізується конституційно-правовий статус громадян України за рахунок особистих прав і свобод; розширена конституційна основа для виявлення і вдосконалення політичної активності громадян України; закріплені соціально-економічні, екологічні та культурні права і свободи. Значно ширше закріплено в Основному Законі України гарантії прав і свобод громадян України. До їх рангу тепер віднесено цілий ряд таких, які забезпечують надійність підтримання режиму правового статусу людини і громадянина. У своїй сукупності права, свободи, їх гарантії проголошені та гарантовані Конституцією України, свідчать про те, що військовослужбовці України, як складова українського суспільства, в основному мають усю повноту соціально-економічних, політичних, особистих, екологічних і культурних юридичних

можливостей, тобто широкий і різносторонній конституційно-правовий статус, який детальніше розкривається в поточному законодавстві України.

Однак, саме закріплення в Конституції та законах України прав і свобод військовослужбовців не гарантує їх дотримання. Це спонукає до вироблення необхідних правових умов, спрямованих на реалізацію цих прав і свобод, під чим розуміється сукупність різного роду дій, процес, в результаті якого громадяни, які наділені конкретним видом суб'єктивних прав, добиваються тих реальних цілей, інтересів і благ, які за цими правами стоять. Юридична процедура реалізації прав людини являє собою встановлену в законі і спрямовану на здобуття людиною певних особистісних і соціальних цінностей послідовність дій уповноваженого і зобов'язаного суб'єктів, а також обсяг, зміст, форми, способи, методи і строки їх вчинення [6, с. 29].

Таким чином реалізація основних прав і свобод громадян України означає втілення їх в життя і в кінцевому результаті задоволення потреб і інтересів громадян України. Права і свободи, закріплені в Конституції України та поточному законодавстві, «живуть» і «діють» саме в процесі реалізації, під яким розуміється матеріалізація цих прав і свобод, досягнення громадянами різних цілей, інтересів, які складають зміст конкретних прав і свобод.

В літературі називаються різноманітні стадії реалізації прав і свобод. Так В. Копейчиков і З. Суцук свого часу до таких відносили: 1) вирішення всіх питань, пов'язаних з визначенням потреби, інтересів і мети вибору варіанту поведінки для реалізації свого права в межах законодавства; 2) вираження ініціативи в реалізації особою свого суб'єктивного права; 3) визначення кола питань, пов'язаних з точним встановленням правових підстав належності особі відповідного права, його обсягу, конкретного змісту і межі використання; 4) точне встановлення всього набору засобів, як правових так, і неправових (але не заборонених законом), які належить використати в процесі реалізації права; 5) визначення контрагента, від поведінки якого залежить реалізація права особи і точне усвідомлення, якою дана поведінка повинна бути за своїм змістом і формі, які правові підстави є для відповідної поведінки контрагента і т. ін.; 6) безпосереднє здійснення дій, пов'язаних з реалізацією суб'єктивного права у повній відповідності з установленими процедурами; 7) використання заходів захисту, відновлення порушених прав. Правда, самі автори говорять, що такий поділ на стадії реалізації прав і свобод є досить таки умовний, оскільки деякі із стадій можна об'єднати і, навпаки, роз'єднати, а також ці стадії можуть бути доповнені іншими, виходячи зі змісту відповідних прав і свобод [6, с. 30].

Ми вважаємо, що процес реалізації основних прав і свобод військовослужбовців України включає:

- прийняття рішень ними про конкретні шляхи і засоби втілення в життя своїх прав і свобод,
- організацію виконання прийнятого рішення (в тому числі включаючи в необхідних випадках спеціальну організаційну діяльність компетентних державних органів, організацій, осіб),
- фактично саме виконання рішення.

При розкритті сутності реалізації прав і свобод громадян військовослужбовців України має значення, чи йдеться про права і свободи, які уже матеріалізовані, чи мається на увазі сам процес досягнення вказаної стадії матеріалізації. В першому випадку реалізація прав і свобод пов'язана з усуненням тих негативних явищ, які виступають перепонами для подальшої ефективної реалізації основних прав і свобод. Що стосується другого випадку, коли матеріалізація прав і свобод ще не здійснена, то процес реалізації полягає в здійсненні громадянином і його контрагентами дій, які забезпечують створення умов, при яких права і свободи могли б бути фактично реалізовані.

Окрім цього важливою умовою реального здійснення військовослужбовцями своїх прав і свобод є функціонування системи заходів, спрямованих на їх охорону і захист. Необхідність в цьому виникає тоді, коли є невиконання обов'язків чи зловживання правом в процесі реалізації їх прав, а також коли має місце спір про наявність самого права чи свободи.

В цьому аспекті важливо визначитися з питанням чи є охорона і захист основних прав і свобод військовослужбовців самостійними елементами конституційно-правового механізму забезпечення прав військових, чи вони представляють собою єдиний елемент. В юридичній літературі терміни «охорона» і «захист» прав і свобод нерідко вживаються як синоніми, і, коли говорять про захист прав, то ототожнюють їх з охороною і навпаки. Це свідчить про те, що поняття «охорона» і «захист», специфіка цих категорій потребують чіткого визначення. Багато в чому поняття «охорона» і «захист» співпадають. Але деякі автори вважають, що є всі підстави для розмежування цих понять, виходячи із специфіки засобів і методів, які використовуються при охороні і захисті. На їх

думку було б доцільніше діяльність, спрямовану на усунення перешкод в реалізації громадянами своїх прав і свобод, на боротьбу з невиконанням обов'язків і зловживанням правами і свободами називати охороною основних прав і свобод громадян України, і термін «охорона» застосовувати лише щодо заходів, які спрямовані на забезпечення нормальної реалізації громадянами України своїх прав і свобод, тобто, як таких, що мають превентивний характер і використовуються для недопущення порушень прав людини. При чому першочергове значення тут мають профілактики, попередження, проведення роз'яснювальної роботи щодо недопущення можливих порушень прав. Що ж стосується терміну «захист», то його потрібно, на їх погляд, вживати відносно заходів, які здійснюються у випадках порушення прав і свобод громадян, для їх відновлення

Також в основу розмежування між охороною і захистом основних прав і свобод в якості критерію беруться методи їх реалізації, впровадження. Так при охороні – це метод переконання, оскільки діяльність спрямована на попередження правопорушень, і на цьому етапі ще не відбувається порушень прав людини. В той час як для захисту основних прав і свобод людини і громадянина здебільшого характерний метод примусу [6, с. 33-34].

Таким чином можна говорити про розмежування охорони і захисту прав військовослужбовців на основі вищезгаданих підстав, коли ми говоримо в загальному про конституційно-правовий механізм забезпечення їх прав.

Охороні і захисту прав військовослужбовців, безперечно, відводиться одне із провідних місць в конституційно-правовому механізмі забезпечення прав військових України, оскільки вкрай важливо для держави, органів публічної влади, інституцій громадянського суспільства тощо зосередити увагу і спрямувати зусилля різних суб'єктів правовідносин на попередження порушень прав військовослужбовців, не допустити ситуацій, які б сприяли спричиненню шкоди інтересам військових, а коли це станеться, задіяти всі засоби для відновлення порушених прав. «Без належного захисту неможливо говорити про наявність прав і свобод,» - говорив у свій час відомий український публіцист, вчений М.П. Драгоманов [6, с. 34].

Висновок. Отже, можна констатувати, що процес забезпечення прав військовослужбовців в Україні являє собою діяльність правозахисного характеру, яка здійснюється вітчизняними органами державної влади, місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, в рамках приписів національного законодавства, яке визначає комплекс гарантій, спрямованих на створення умов з реалізації військовими своїх прав, недопущенню їх порушень, на поновлення прав, що порушені протиправними діями органів публічної влади та інших суб'єктів правовідносин, а також на притягнення до відповідальності осіб, що вчинили порушення прав військових. Сам конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні – це визначена Конституцією і законами України динамічна, взаємоузгоджена та взаємопов'язана система гарантій, спрямована на правомірну реалізацію, охорону, а в необхідних випадках і захист прав військовослужбовців.

Маємо відзначити, що сьогодні в умовах війни з російським агресором конституційно-правовий механізм забезпечення прав військовослужбовців в Україні потребує свого удосконалення в частині регулювання гарантій, пов'язаних із проблемами мобілізації, порушень прав військовослужбовців на місцях проходження служби (право на відпустку, недопущення зловживання правами командирів, ненадання/недостатнє надання медичної допомоги, соціальні гарантії, порушення гендерної рівності), корупційних скандалів у частині матеріального, в тому числі й грошового, забезпечення військових тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Українська радянська енциклопедія. К.: Голов. ред. УРЕ, 1981. Т. 6. 552 с.
2. Марцеляк О.В. Поняття та елементи конституційно-правового механізму боротьби з корупцією в Україні. Корупція як цивілізаційний феномен: причини та шляхи подолання: монографія / Ю.М. Бисага, Д.М. Белов, І.М. Берназюк, О.В. Марцеляк, Р.П. Натуркач. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 47-102.
3. Сучасна правова енциклопедія /З заг. ред. О.В. Зайчука. 3-тє вид., переробл. і доповн. К.: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.
4. Скакун О.Ф., Бондаренко Д.А. Юридичний науково-практичний словник-довідник (основні терміни і поняття) / Під заг. ред. проф. Скакун О.Ф. Харків: Еспада, 2007. 488 с.

5. Російсько-український словник термінів з теорії держави і права. Х.: ХЮА, 1993. 168 с.
6. Тодика Ю.М., Марцеляк О.В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: Монографія. Х.: Лібра, 1998. 107 с.
7. Нікітенко Л.О. Зміст механізму забезпечення конституційного права на підприємницьку діяльність. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/2817/%CB>.
8. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с.
9. Малихіна Я.А. Юридичні гарантії за трудовим законодавством України. *Форум права*. 2007. № 2. С. 133-138. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07mjatzu.pdf>.
10. Фокіна А.О. Юридичні гарантії політичних прав громадян України: теоретичні підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 231-238. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2023/29.pdf
11. Міхальов В.О. Класифікація юридичних гарантій прав і свобод особистості в Україні. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 288-290.
12. Смокович М.І. Правове регулювання виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
13. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В.Ф. Погорілко та ін.; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Ін Юре, 1997. 52 с.
14. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 1994. № 10. С. 49-55. URL: <https://pravoua.com.ua/uk>.
15. Святоцький О.Д. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження): дис. .... докт. юрид. наук. Київ, 1994. 286 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.01.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації: 05.03.2026

© Марцеляк О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0